

բաններու սկիզբը: — ԿԻՍԱՆՈՐԱՆ՝ չուհի: — ԼՈՒՍԱՆՅԱՉԱՐԳ՝ պարզ: — ՆԿԱՐՔ՝ Չորս աւետարանիչներ իրենց երկերու առջեւ եւ քղ. 3ր Աւետումն, քղ. 4ա Երկրպագութիւն մոզուց քղ. 4բ Այցելութիւն Երեսմբէրի: քղ. 5ա Միտուութիւն. քղ. 5բ Պայծառակերպութիւն. քղ. 6ա Ղազարու յարութիւն. քղ. 6բ աշակերտներ Գրիստոսի. քղ. 7ա վերջին ընթրիք. քղ. 7բ Յուդայի մատնութիւնը. քղ. 8ա Խաչելութիւն. քղ. 8բ Յարութիւն. քղ. 9ա Համբարձումն. քղ. 9բ Ս. Հոգւոյ գալուստը. մարտար զբնի գործեր չեն: — ԽՈՐԱԳԻՐՔ ԿԱՄ ՍԿՁԲՆԱՏՈՂՔ՝ կարմիր: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ԹՃԳ (903 + 551 =) 1454: — ԳԾԱԳՐԻԶ՝ Գրիգոր Բաղանայ: — ՏԵՂԻ՝ Աղբամար: — ՏԵՐ՝ Ատոմ Բաղանայ: — ՅԵՆԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ՝ քղ. 316ա: — ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ՝ Սեպիակամութիւն Ռուսուկի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ:

Մատենան է Աւետարան: — Թղ. 16ա—102բ. Մատթէոս: — Թղ. 104ա—157ա. Մարկոս: — Թղ. 158ա—248բ. Ղուկաս: — Թղ. 250ա—316ա. Յովհաննէս: — Առջեւը Եւսեբի Կարպիանոսի թուղթ եւ համեմատական տախտակը. Էտեւր՝ Շնացեալ կիներ (Թղ. 315ա—316ա):

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ (կոնակը կողքէ վրայ). Յիշատակ է սուրբ աւետարանս արձաթակոյն Ռուսուկի հասարակ ժողովրդոյն ի վայելումն նոյն եկեղեցւոյն թիւ. ՌՄԾ (1801):

Թղ. 316ա. Փառք... Ուստի եւ տեսալ զսորա անձառ փրկագործութեան խորհուրդ պատուական եւ ընտրեալ քահանայն Ատոմ եւ ետ զձագրել զսուրբ աւետարանս ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոյ Ստեփանոսի եւ Գոհարի եւ եղբարցն Սահակի եւ Յովանիսի, Յակոբայ եւ Ներսէսի եւ հօրեղբարցն Կիրակոսի, Թորոսի եւ զաւակացն նոցին եւ քրեւրցն եւ ամենայն ազգականացն կենդանեաց եւ հանգուցելոց:

Եւ արդ ես յետինս ի գրչաց եւ անարժանս ի կարգաւորաց սուտանուն քահանայ Գրիգոր տեսի զէր եւ զփախագ սորա զոր ունէր առ հոգեւորն եւ իմով իսկ տկարութեամբս յանձնատի եւ ամենակարող զօրութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զսա մեղսամած մատամբս իմով յաստուածաբնակ կղզիս Աղթամար ընդ հովանեաւ ամենայնալ սուրբ Սաշիս եւ սր. նշանացս ի հայրապետութեան Տեառն Չաբարիայի ի թուականիս Հայոց ի ԹՃ Երեքն (1454), զոր եւ անընդունակ գորով ի յարւեստ զբնութեան եւ բազում մեղացն ցնորիւք պաշարեալ, այլ ըստ կարի իմում գոր պարզեւեաց ինձ մարդասէր հոգին. բազում

աշխատանաւը զձագրեցի զսա ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ կենօք տառապանօք ի զառն եւ ի վշտաբեր ժամանակի յորում կամք ընդ հարկի ազգին նետուաց: Արդ որք ճաշակէք յաստուածային բուրաստանէս եւ յամենալի սեղանոյն, որք պատահիք ամա տեսութեամբ կամ ընթերցմամբ յիշեալիք յերկնազնաց յազօթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ ստացող սուրբ աւետարանիս զԱտոմ սրբաունեալ քահանայն եւ զծնողն իւր զՍտեփանոս եւ Գոհար եւ զեղբարքն զՍահակ. զՅովանէս, զՅակոբ, եւ զՆերսէս եւ զհօրեղբարքն զԿիրակոս եւ զԹորոս եւ զզաւակացն նոցա զՄարտիրոս, զԾերուն եւ զՄխիթար եւ զԿենակիցն իւր զՍուրբ մէլէք եւ զորդին իւր զԵղեւոն եւ զբոյր զԵղիսարեթ, զՇամշաթաթուն եւ զիւր սկեսուրն եւ զծնողն նոցին եւ աէր Կիրակոս եւ զայլ ամենայն ազգականն նորին զկենդանիսն եւ զնշեցեալս յիշեցէք ի Գրիստոս եւ ուղիւ սրտիւ Աստուած ողորմի ասացէք եւ Աստուած յիշողացդ եւ յիշեցելոցս ի ամա ամենեցուն առ հասարակ ողորմեացի...: Ընդ նոսին եւ զանարժան Գրիգոր զձագրողս ազաչեմ յիշել յազօթս յարեբան ողորմիւ եւ իմոց ծնողաց հօր իմոյ Աղաթանին, մօր իմոյ Մազգաղենին եւ ամենայն զարմից մերոց եւ արեանաու մերձաւորաց:

Այլ եւ յիշել մաղթեմ զԹումայ սարկաւազն, որ աշխատեցաւ կողել թղախս եւ զայլ ամենայն ազգատոհմսն մեր եւ զերախտաւորքն զկենդանիսն եւ զհանդուցեալսն եւ որք զմեզ յիշէք սրտի մաօք եւ լի բերանօք Աստուած ողորմի ասէք...: Ազաչեմ զձեզ սուրբ մանկունք եկեղեցւոյ յիշեալիք ի մաբրափայլ յազաթս ձեր զյառաջ յիշեցեալ զԱտոմ սրբաունեալ քահանայն եւ զկողակիցն իւր զՍուրբ մէլէքն եւ զորդին իւրոյ զԵղեւոն զծնողն իւր զԵղիշն որ յիւր հէլալ վաստակացն իւր ետ զբել զսայ յիշատակ իւր եւ ծնողացն իւր եւ ամենայն արեան մերձաւորացն ամէն:

(Տարբեր գրով). Յիշեցէք եւ զիս անարժան Ստեփանոս Տէրաթեան 1887 յուլիս 25 Րուսջուղ:

Հ. Հ. ՈՍԿԵՍ

ՎՐԱՅԵՐԷՆ ԼԵՉՈՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՀԵՏ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՄ

Վրաց մեծ Տարեղիբը (Քարթլիս Յիսովրէրա = Վրաստանի Կեանքը կոչուած) պատմում է իբր թէ Հայերն ու Վրացիները թէ ծագմամբ եւ թէ հետեւարար լեզուով ազգակից ժողովուրդներ են: Ծագմամբ՝ որովհետեւ նրանք երկուսն էլ սերում են երկու հարազատ եղբայրներից, Հաաս եւ Քարթլոս անուններով: Իբր թէ Հաաս եղել է Հայոց նախնայն, իսկ Քարթլոս իր անունը տուել է իր սեպհական սերունդ Վրացիներին, որոնք այդ պատճառով կոչուած են Քարթվէլ: Իսկ լեզուի մասին Տարեղիբը պատմում է իբր թէ Վրաստանում նախ հայերէն էին խօսում, եւ յետոյ հայերէնի եւ ուրիշ եկուոր կամ բնիկ ժողովուրդների լեզուների խառնումից կազմուել է վրացերէնը:

Անկասկած՝ Նախապատմական ժամանակներից սկսած այս երկու ժողովուրդները — Հայերն եւ Վրացիները — իբրեւ մօտիկ զրացիներ, քաղաքական եւ մշակութային յարատեւ յարաբերութիւններ են ունեցել, յայց նրանք թէ ծագմամբ եւ թէ հետեւարար լեզուով տարբերուած են միմիանցից:

Հայերէնի հնդեւրոպական մեծ զերգաստանի մաս կազմելն այլ եւս կասկած չէ յարուցանում, մանաւանդ Հիւրշմանի հետազօտութիւնից յետոյ: Մեծ հայազէտ Պրոֆ. Մարքուարտ՝ որչափ ինձ յայտնի է, վերջին ուսումնասիրողն է եղած այս հարցին, եւ որի քննութեան համաձայն հայերէնն՝ ըստ իր լեզուաբունին, հնդեւրոպական եւ այն՝ ոչ թէ արեւելեան այլ արեւմտեան-եւրոպական խումբին է պատկանում, որովհետեւ ասյնական տեսակէտով նա սերունդներս ունի սլավական-լիտուանական, ինչպէս եւ ալբանական լեզուների հետ, իսկ բառաւորքի կողմից զարմանալի կերպով, ամէնից աւելի յուսարեւելի է մտնում: «Այս վիճակն ստիպում է ընդունիլ, ասում է Մարքուարտ, որ Հայերը նախնաբար Եւրոպայում էին բնակուում, յատկապէս յայնների եւ թրակացիների նախահայրերի բնակավայրի մօտերը»: (Prof. Dr. J. Marquart, Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation, Berlin 1919, էջ 5): Իսկ վրացերէնի ծագման եւ կազմակերպման շրջանի մասին զեւ լեզուապիտութիւնը որոշ եզրակուծեան չէ յանգած: Բոլոր՝ համեմատական լեզուապիտութեան

մեծ վարպետը՝ վրացերէնն եւս ի սկզբան հնդեւրոպական լեզուախումբի մէջ էր դասել:

Մաքս Միւլլէր եւ զը Մօրգան վրացերէնը կցել են Ուրալ-ալտայական խումբին: Վրացի ուսումնականներից Յազարէլի, որ շատ է զբաղուած իր մայրենի լեզուի ուսումնասիրութեամբ, վրացերէնը սրանցից ոչ մէկին եւ ոչ միւսին է յատկացնում: Նրա համոզմամբ վրացերէնն իր մասնաւոր տեղն ունի եւ մնացորդն է այն հին լեզուի, որ երբեմն խօսուած էր Փոքր Ասիայի ընդարձակ տարածութեան վրայ: Մի ուրիշ վրացի գիտնական, Պրոֆ. Մ. Ծերէթէլի, հմուտ բեւեռագէտը, վրացերէնը համեմատում է հին սումերական լեզուի հետ, իր այլեւայլ ուսումնասիրութիւնների մէջ:

Հանրածանօթ Ն. Մառ իր ստեղծած Յաթթականութեան (Japhetism) մէջ է տեղաւորում վրացերէնը: Իր այս ուսումնասիրութեան համաձայն, յարեթական լայնածաւալ լեզուական խմբակցութեան մէջ են մտնում՝ 1. բոլոր սեմական լեզուները. 2. վրացերէնը՝ իր զաւտարարրաններով եւ ճիւղերով, եւ 3. նաեւ հայերէնը, որ նոյն յարեթական ծագումից, սկզբնապէս խալդեան լեզու է եղած եւ ապա հնդեւրոպական ցեղերի հետ շփմամբ, սրանցից նոր լեզուական տարբեր է ստացել եւ մասամբ միայն հնդեւրոպական դարձել: Այս տեսութիւնն այնքան անակնկալ էր թէ իր ընդարձակ շրջանակովն եւ թէ իր նորութեամբն, որ եւրոպական մասնագէտներն ընկրկեցան հաւատ ընծայելուց եւ այդպէս էլ մնաց:

Ոչ միայն վրացերէնն ու հայերէնն, այլ ընդհանրապէս Կովկասի մէջ խօսուած գաւազան եւ բազմաթիւ բարբառները քննութեան տարկայ են եղած լեզուապիտների կողմից: Յիշատակութեան արժանի է նախ՝ Գրացի (Աւստրիայում) համալսարանի ուսուցչապետներից՝ Եւլիսարդ, որ Կովկաս

¹ F. Bopp, Die kaukasischen Glieder der indo-europäischen Sprachstämme. 1847.
² Hommel and M. Tsereteli, Sumerian and Georgian Comparative Philology 1913—1916, է J. R. A. S.
³ Նայն Ծերէթէլին ունի նաեւ խոսքերէն՝ Il georgiano e le sue affinità linguistiche, Oriente Moderno, Anno I, no. 7—8.
⁴ Основные таблицы Грамматики древне-грузинского языка, С. Петерб. 1908.
⁵ Մառի այս տեսութիւնը յառաջ է բերուած, զերմաներէն թարգմանութեամբ եւս. Der japhetische Kaukasus und das dritte ethnische Element im Bildungsprozess der mittelländischen Kultur. Berlin 1923.

սեան լեզուախումբի վրայ իր հետազոտութիւններն ուղարկել էր «Կովկասեան Դպրոցական Շրջանի Հոգաբարձուին», որպէս զի տեղւոյն մասնագէտները քննեն եւ իրենց զետեղութիւններն անեն: Այսպէս կոչուած «Հոգաբարձու» (Попечитель) որ ուսուսական պետական ուսումնարաններէ ընդհանուր վերատեսուէչն էր, ընդունելով այդ առաջարկութիւնը, հրատարակեց նոյնն ամբողջապէս Կովկասեան պաշտօնական ուսումնաթերթում կամ աւելի ճիշդը ժողովածոյում (Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей Кавказа = Կովկասի տեղագրական նիւթերի ժողովածոյ): Այս ուսումնաթերթի աշխատակիցներն աւստրիացի գիտնականի հրաւերին պատասխանելով բազմաթիւ գիտողութիւններ կատարեցին, որոնցից Շուխարդ օգտուեց իր հետազոտութիւններէ մէջ: Ի մէջ այլոց նա հրատարակեց իր ձեռք բերած վրացերէն ձեռագիրները (Mitteilungen aus georgischen Handschriften), որոնց նկարագրութիւնը տուած է վրացի Պրոֆ. Ծանիձէ՝ Տիգրիսի վրացական համալսարանի պարբերաթերթի մէջ (Մօսմբէ 1929, Հատոր Թ.):

Հ. Յ. Տաշեան Շուխարդի այս վերջին ուսումնասիրութեան անդրադառնալով գրում է.

«Տարւոյս սկիզբն (1897), վրացական իրաց բազմաձևու քաջածանօթ գիտնական մը, ուսուցչապետ Հուզոյ Շուխարդ (H. Schuchardt), անդամ աւստրիական ճեմարանի գիտութեանց, թղթով կը ծանուցանէր հայերէն հնագրութեան համար նշանաւոր եւ մեզի անակնկալ գիւտ մը, այսինքն թէ ձեռք բերած է Ը.—Թ. դարուն գրուած վրացերէն կրկնագիր մը, որ ներքեւը հայերէն գրութիւն մ'ունի: Ուսուցչապետն, որ այս ձեռագրին հետ ուրիշներ ալ ձեռք ձգած էր, անոնց միոյն կողերէն հանելով, մագաղաթեայ հայերէն հատուկտոր մը խաւրած էր մեզի, խնդրելով, որ անոր գրերուն որպիսութեան, հնութեան եւ այլն մասին տեղեկութիւն տրուի իրեն⁵»:

Կովկասեան բարբառներէ եւ մասնաւորապէս վրացերէնի հետազոտութեամբ լրջօրէն զբաղուել է նաեւ Պրոֆ. Դիր (Adolf Durr): Եթէ այս լեզուներէից գուրս հանենք այնպիսիներն, որոնց ծագումն եւ կազմը բա-

ւականաչափ ուսումնասիրուած են, ինչպէս են հայերէնը, պարսկերէնը, օսերէնը եւ քրդերէնը, որոնք հնդեւրոպական են, ապա արարերէնն ու թրքերէնը, մնացած բարբառներն այնքան շատ են եւ այնքան դանազանուած են միմիանցից, որ Ադոլֆ Դիր ստիպուած է լինում բացականչել թէ «Կովկասը պարզապէս refugium gentium է⁶»: Գաղափար տալու համար Կովկասեան բարբառներէ մասին, յառաջ բերեմ Դիրի այս հետազոտութիւնը:

Դիր՝ բուն կովկասեան լեզուները երեք գլխաւոր խումբի է բաժանում.

Ա. Հիւսիս-արեւմտեան խումբ, որոնք են՝ արխարերէն, ուրիսերէն եւ չէրքէզերէն:

Բ. Հարաւ-արեւմտեան, որոնք են վրացերէն, մէզերէն, լաղերէն եւ սվաներէն:

Գ. Հիւսիս-արեւելեան, որ երկու մասի է բաժնուած, չեչէներէն եւ լեզգիերէն: Այս լեզուներն էլ ներքին ստորաբաժանումներ ունին, առաջինը 3 եւ երկրորդը 32, ուրեմն 35 այլեւայլ բարբառ: Կայ այնպիսի բարբառ որով խօսողներէ թիւը նոյն իսկ 1000 (հասար) հոգու չի հասնում: Եւ Դիր աշխատել է քննել այս բոլորն, որ ի հարկէ դեռ վերջնականապէս պարզուած չէ կարելի համարել: Այն է միայն պարզ, որ կովկասեան լեզուներէ կամ ճշգրտօրէն՝ ժողովրդական բարբառների մէջ միայն վրացերէն լեզուն է մշակուած եւ ունի ճոխ գրականութիւն: Միւսները պարզապէս գաւառաբարբառներ են առանց սեպհական գրի: Միայն ուսուսական վերջին Մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ է, որ այդ կովկասեան բարբառներն եւ մասնաւորապէս այնպիսիներն, որոնք ընդարձակ երկրամասի վրայ բնակող լեռնական ցեղերին են պատկանում եւ փոքր ի շատէ կադմակերպուած են իրրեւ լեզու — ընդունել են վերջին ժամանակները լատիներէն այբուբէնն եւ իրենց բարբառը գրականի վերածել, միայն ժողովրդական ընթերցանութեան համար:

Տարբեր է վրացերէնի կամ աւելի ճիշդը քարթվէլեան լեզուախումբի գիրը: Վրացերէնն այս խումբի գլխաւոր ներկայացուցիչն է, որով խօսում է կենդանական վրաստանի բնակչութիւնը:

Վրաստանի միւս մասերի մէջ գործածուած բարբառները ցեղակից ժողովուրդ-

⁵ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, էջ 65—66. «Ալ-նարի մը Հայ հնագրութեան վրայ»:

⁶ A. Durr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig 1928, p. III,

ների, այն է մինդրել, իմէրէլ, լալ, թուշ եւ սվան կոչումներով յայտնի ժողովուրդների խօսած գաւառաբարբառներ են, որոնք իրրեւ գրական լեզու գործ են անում վրացերէնը:

Հայերէն եւ վրացերէն լեզուները, շնորհիւ մեր երկու ժողովուրդների անմիջական եւ անընդհատ յարաբերութիւնների, ազդած են միմիանց վրայ փոխադարձաբար: Հայերէնի ազդեցութիւնը վրացերէնի վրայ եղած է երկու եղանակով, նախ ուղղակի հայերէն բառերի փոխառութեամբ եւ ապա իրրեւ միջնորդ ծառայելով վրացերէնի եւ օտար լեզուների մէջ, շնորհիւ այն դիրքին, որ Հայաստան ունէր վրաստանի նկատմամբ: Վրաստան հիւսիսից սահման ունէր կովկասեան լեռնաշղթան, ամբողջապէս, արեւմուտքից Սեւ ծովը, իսկ արեւելքից Կասպից ծովը: Այս կերպով նրա գլխաւոր յարաբերութիւնները կատարուած էին հարաւային կողմից, ուր դռնուած էր Հայաստան: Ուստի այն ժամանակի ազդեցիկ օտար ցեղերի հետ, ինչպէս էին պարսիկները, ասորիներն եւ ապա արաբները, յարաբերութիւնները Հայաստանի միջոցով տեղի ունէին: Այս պարագայի շնորհիւ, շատ բնական է, որ վրացերէնի մէջ գունու գտած պարսկական, ասորական եւ արաբական բառերը գլխաւորաբար կամ մեծ մասամբ հայերէնի միջոցով անցնէին: Հայերէնում կան օտար բառեր, որոնք կամ ընդունուելու ժամանակ եւ կամ յետոյ, կիրառութեան ընթացքում, ենթարկուել են հայերէնի ձայնական օրէնքներին: Այդ միեւնոյն օտար բառերը կան նաեւ վրացերէնում, բայց այնպէս փոխուած, ինչպէս որ հայերէնն է պահանջում, որ հաստատօրէն ապացուցանում է թէ ընդունուած են ուղղակի հայերէնից կամ հայերէնի միջոցով: Եւ եթէ նա, հայերէնը՝ այսպիսի միջնորդի դեր է կատարել վրացերէնի համար օտար բառերի նկատմամբ, կարող էր եւս աւելի փոխանցել իր սեպհական բառերն եւ այդպէս էլ եղել է: Այս պարագան խոստովանել են թէ հին եւ թէ նոր վրացի ուսումնականներ: Ուշագրութեան արժանի է այն եւս, որ վրացերէնում կան այնպիսի հայերէն բառեր, որոնք պահուել են հայ ժողովրդական բարբառում, բայց անծանօթ են մնացել մեր հին մատենագիրներին:

Միեւնոյն ժամանակ դարմանալի կը լինէր եթէ հայերէնն էլ իր կարգին՝ աւելի կամ նուազ չափով ազդուած չլինէր կովկասեան

լեզուներից եւ մասնաւորապէս վրացերէնից: «L'Arménie, ասում է համբաւաւոր լեզուագէտ Մէյէ, est trop près des langues du Caucase; il en a sans doute trop subi l'influence»⁷. «Հայերը՝ դարեր շարունակ դրացի են եղել խաղերի եւ միւս կովկասեան ազդերի հետ, դրում է նոյնպէս ծանօթ հայ լեզուագէտը՝ Հ. Աճառեան: Շատ դարմանալի կը լինէր եթէ դարերի այս կենսակցութիւնը փոխադարձ ազդեցութիւն չունենար: Եթէ վրացիք եւ միւս կովկասեան լեզուները օգտուել են մեզանից՝ լեզուով, գրականութեամբ եւ կրօնով, մենք էլ փոխադարձաբար անշուշտ օգտուած պէտք է լինինք նրանցից, դանազան փոխառութիւններով⁸»:

Այսպիսի փոխառութիւն է ի մէջ այլոց հայկական տարեթիւի երկրորդ եւ երրորդ ամիսների անունն, Հոռի եւ Սահմի, որոնք վրացերէն են եւ նշանակում են երկու (օրի) եւ երեք (սամի): Այս հայկական դարձած բառերում պահպանուած է վրացականի յատուկ ի վերջաւորութիւնն, որ ըստ Ն. Մառի վրացերէնում ուղղակիան հօլով է: Արդեօք վրացական ազդեցութեան արդիւնք չէ՞, որ հայերէնում եւս ունինք բազմաթիւ այսպիսի ուղղականներ՝ իով վերջացող: ալի-ք, աղի, լի, արծուի, ձի, անդրի, սամի-ք, բաղնի-ք, բանալի, եկեղեցի, մեղեղի, ապակի եւայլն: Նոյն ազդեցութեան արդիւնք չէ՞ մեր սեռականի ի վերջաւորութիւնն էլ, գործ՝ գործի, գործերի եւայլն:

Երբ վրացերէնն էլ հայերէնից բառեր է վերցրել, միշտ իր յատուկ այս ինչ կցել է նրանց վրայ, ինչպէս են վախճանի, դրամի, դասի, կանթեղի, ծէսի, աղարակի, ոռճիկի, արտեանի եւայլն, որոնք սուօրեայ գործածութեան մէջ են վրացերէն լեզուում:

Վրաց լեզուն, հին ժամանակ, ազդուել է նաեւ յունարէնից, որի հեղինակութիւնը թէ Հայաստանում եւ թէ Վրաստանում, շատ զգալի էր: Հայաստանում մեսրոպեան այբուբէնի գիւտից յառաջ յունարէն լեզուն եւ յունական տառեր էին գործածում արձանագրութիւնների համար: Դրան վկայ են հայ Արշակունիների դրամները յունական տառերով, վերահայրի Աշուշա բղեշի կնիքը եւայլն: Իսկ Վրաստանում, Վրաց աւանդական նախահայրերի անունները, Տարեկրքում,

⁷ A. Meillet, Revue des Etudes Arméniennes, 1928, t. VIII, fasc. 1, p. 69.
⁸ Արարատ, 1911, Մայիս:

վերջանում են լուսնաձև, թարգամոս, ֆարթ-
լոս, Մժխէթոս, Գարգարոս եւ այլն. նոյնը
պատահում է նաև յետնագոյն դարերում
Մուրվանոս, Միրվանոս եւ այլն, փոխանակ
վրացաձև Մուրվանի եւ Միրվանի վերջաւո-
րութեան:

Ի մէջ այլոց ուշագրաւ է հայերէն Բիւր
(10.000) բառն, որ վրացերէնում Բէվր-ի
է, ուրեմն հայերէնում եւս սկզբնաբար՝ Բեւր
է եղած եւ ապա մնացած է Բիւր: Վրացերէն
Բէվր-ին (Բեւր) նշանակում է շատ:

«Մենք ունինք շատ բառերը, գրում է
Աճառեան, որոնց ստոյգ արմատը տալիս են
մեզ վրացերէն բառերը». եւ բերում է բազ-
մաթիւ օրինակներ:

«Դժբախտաբար, շարունակում է նա,
մինչեւ այժմ (1898), ոչ մի գիտական աշ-
խատութիւն չէ կատարուած այն փոխառեալ
բառերի մասին, ոչ մեր ազգային, ոչ վրացի
եւ ոչ էլ օտար լեզուաբանների կողմից: Մի
սյուսկիսի աշխատութիւն օգտակար է ոչ միայն
վրացերէն լեզուի քննութեան եւ նրա աղ-
բիւրների հետ լաւ ծանօթանալու, այլ նոյն
խիւսկիսի լեզուի համար, որովհետեւ այս
փոխառութիւնների ուսումնասիրութեամբ
մենք կարող ենք լուծում գտնել հայ լեզուի
հնագոյն հնչիւնների, մասնաւորաբար երկ-
բարբառների նկատմամբ մեր ունեցած տա-
րակոյտների համար...: Վրացերէն փոխա-
ռութիւնք հայերէնից՝ ունին այնչափ հնու-
թիւն, որ կարող են մինչեւ Բ. դար բարձրա-
նալ...»:

Եւրոպայում վրացերէն լեզուի վերաբե-
րեալ առաջին հրատարակութիւնն եղել է
Հոսմում, 1629ին, որ վրացերէն-իտալերէն
համառօտ բառգիրք է: Հոսմում է տպուած
նաև վրացերէնի առաջին ֆերականութիւնը,
լատիներէն լեզուով, 1649ին, որ իր երկրորդ
տպագրութիւնն է ունեցել 1670ին:

Ռուսերէն լեզուով առաջին հրատարա-
կութիւնն է վրացերէնի Բառարան, տպ. Պե-
տերբուրգում, 1822ին, որ ընդամէնը 2671
բառ է պարունակում: Դրանից յետոյ է, որ
մի վրացի գիտնական, Դ. Չուրինով, հրա-
տարակեց իր ընդարձակ բառգիրքը, 1840ին,
վրացերէն- ռուսերէն եւ գաղղիերէն, նոյն-
պէս տպ. Պետերբուրգ: Նոյն գիտնականն
ունի նաև վրացերէնի համառօտ քերական-
ութիւնը՝ ռուսերէն լեզուով, տպ. 1855ին:

⁹ Արարտ, 1898 Յուլիս-Օգոստ. որ տեղ բե-
րում են նաև օրինակներ:

Ուշագրութեան արժանի են գերմաներէն
լեզուով կատարուած ուսումնասիրութիւն-
ները, որոնցից յիշենք, Ա. Դիրլի ֆերակա-
նութիւնը ¹⁰ Վիեննա-Լայպցիգ (առանց տա-
րեթիւի) եւ Ֆր. Յորէլի ¹¹ ֆերակախու-
թիւնը՝ Հոսմում տպուած, 1930ին: Կարելոր
աշխատութիւն է նաև Դէյտերսի ¹² հեղինա-
կութիւնը:

Իսկ իբրև բառարան՝ յայտնի է Մէկըե-
լայնի ¹³:

Սակայն վրացերէնի նուիրուած հեղինա-
կութիւնների մէջ առաջին տեղը բնականա-
բար պատկանում է միշտ ակադեմիկոս Ն.
Մարի գրուած քննարկն, որոնցից յիշենք:

Н. Марръ, Основные таблицы къ
Грамматика древнаго грузинскаго языка,
С. Петерб. 1908.

Н. Марр, Грамматика древне лите-
ратурнаго грузинскаго языка. Ленинград
1929.

Н. Марр, Посодіе для изученія лса-
вого грузинскаго языка. Ленинград 1926
եւ վերջապէս նորագոյնը, գաղղիերէն լեզուով.

N. Marr et M. Brière, La langue géor-
gienne, Paris 1931.

Այս ֆերականութիւնն եւրոպացի արեւ-
ելադէաների ուշագրութիւնն է գրուած իր
երեւալու օրից: Նա խիստպէս վրացերէն լե-
զուի եւ գրականութեան նախնական շրջանի
օրէնքներն է աւանդում, որ մեծ տարբերու-
թիւն չունի այժմեան գործածական վրա-
ցերէնից: Մարի անուան իբրև հեղինակ
կցուած է Մ. Բրիէրի (M. Brière) անունն,
որովհետեւ այս վերջինն է եղած, որ Փրան-
սերէն խմբագրութեան մէջ մեծ մասնակցու-
թիւն է ունեցած եւ նրան տուած է՝ Եւրո-
պայում կիրարկուած ձեւեր եւ ըստ այնմ ֆե-
րականութիւնը բաժնած որոշ մասերի:

ՍԱՐՈՒՆԱՆ

¹⁰ A. Durr, Theoretisch-praktische Grammatik
der modernen georgischen (grusinischen) Sprache.
Wien-Leipzig.
¹¹ Fr. Zorell S. J., Grammatik zur altgeorgi-
schen Bibelübersetzung, mit Textproben und Wörter-
verzeichnis. Roma 1930.
¹² Gerhard Deeters, Das karthwelische Ver-
bum. Leipzig 1910.
¹³ R. Meckelein, Georgisch-deutsches Wörter-
buch. Berlin 1928.

**ԳԿՏ. Հ. ՎԱՀՆԵ ԻՆԳԼԻՐՁԵՆԻ
ԱՅԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ «ՀՅՅՍՏԱՆ Ս. ԳՐՔԻ ՄԷՋ»
(ARMENIEN IN DER BIBEL)
ՔՆՆԱԳԵՍՈՒԹԵԱՆ ԱՌՋԵՐ**

Ստորեւ կը հրատարակեմք ֆաղուածա-
բար Գկտ. Հ. Վ. Ինգլիզեանի «Հայաստան
Ս. Գրքի մէջ» աշխատութեան նուիրուած
գրախօսակաները, ուսկից կը տեսնուի, քե-
ի՞նչ ընդունելութիւն գտաւ յիշեալ աշխա-
տութիւնը Եւրոպայի մասնագէտներու քով:
Ուրախալի է տեսնել, որ ընդհանուրին տպա-
ւորութիւնը լաւ է եւ ամէնից ալ միաբերան
կը գնահատեն Հեղինակին բազմակողմանի
հիմնութիւնն եւ գործին մշակման համար
տարած խնամքը:

ՆԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1. Franz Zorell S. J.: Biblica (Roma),
XIII (1936), էջ 385—386:

«Հեղինակը հետաքրքրական, Ս. Գրոց
մեկնութեան համար ոչ աննշանակ, բայց ինչ
ինչ դժուարութիւններով եւ իրարու հակոտ-
նեայ կարծիքներով մթաղնած առարկայ մը
խուզարկութեան նիւթ ընտրած է...: Աղ-
բիւրներու չափազանց հարուստ ցանկ մը
գործը կը կանխէ: Հին, Միջին եւ Նոր դա-
րէն բազմաթիւ պատմական, աշխարհագրա-
կան, ազգագրական, մեկնողական եւ ուրիշ
գործերու կը զիմէ...: Ս. Գրքի մեկնիչնե-
րուն համար ալ կը գտնուին ինչ ինչ հետա-
քրքրական եւ կարելոր ճշգրտութիւն...: Որ-
չափ կը գիտեմ հեղինակը ժրջան ու աշա-
լուրջ կերպով աղբիւրները գործածած է...:
Հեղինակը մեր առջեւ կը դնէ գործ մը, որ
ամէն Հին Կտակարանով զբաղողը կը շա-
հազարգուէ եւ ամէն մարդ, որ հեղինակին
չօչափած հարցերով կը զբաղի, պէտք չէ այս
գիրքն անտեսել»:

2. J. Lebon: Le Muséon (Louvain), 49
(1936), էջ 145:

«Այս՝ Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան
1500ամեակին առթիւ հրատարակուած ու-
սումնասիրութիւնն աչքառու է հեղինակին
ցոյց տուած իրապէս եղական հմտութեամբ...:
Երկասիրութիւն մը, որ անտարակոյս շատ
աշխատութիւն արժած ըլլալու է եւ որ շատ
հետաքրքրութեամբ պիտի կարդացուի Ս.

Գրքի եւ հայ հին պատմութեամբ զբաղող-
ներու կողմէն»:

3. R. Janin: Écos d'Orient (Paris), 40
(1936), էջ 249:

«... Այս զանազան խուզարկութիւնները
յեցած են առատ եւ հիմնաւոր փաստերու
վրայ, որոնք հեղինակը կը հանէ ամենա-
վերջին գիտերէն եւ Վերին-Միջագետքի եւ
անոր սահմանակից զաւառներու վրայ արդէն
խիւսկիս տեսած ամենալաւագոյն ուսումնա-
սիրութիւններէն: Հետեւաբար զանոնք կար-
գալն կրկնակի շահեկանութիւն ունի, այնու
որ անոնք տեղեկութիւն կու տան մեզի ոչ
միայն Հայոց, այլ եւ անոնց սահմանակից-
ներու մասին, քրիստոնէական թուականը
կանխող դարերուն մէջ»:

4. K. Mlaker: Orientalische Literatur-
Zeitung (Leipzig), 1936, էջ 696—697:

«Առաջիկայ մենագրութիւնն... իրական
պակաս մը կը լրացնէ. որովհետեւ թէ՛ Հին
Կտակարանով եւ թէ՛ հին արեւելքի պատ-
մութեամբ զբաղողը սովորաբար հայերէնի
բաւականաչափ ներշունչ է անոր հարուստ
աղբիւրներն ու մատենագրութիւնը շահա-
գործել կարենալու համար: Արդ ուրախա-
նալի է որ ծննդեամբ հայ մը, որ իւր հայրե-
նիքի պատմութեան եւ բոլոր աղբիւրներուն
կատարելապէս ծանօթ է, Ս. Գրքի այն տե-
ղիքներով կը զբաղի, որոնք Հայաստանի կը
հայն...: Ըստ այսմ այս ուսումնասիրու-
թիւնը շատ արդիւնաւէտ պէտք է նշանակել,
մասնաւորապէս Հին Կտակարանի պահպա-
նողական տեսակէտը հաստատուն բռնելով:
Ամէն պարագային այս եղբակացութեանց
հիմնական արժէքը պէտք ենք շեշտել»:

5. Dr. H. Stieglecker: Theol.-prakt.
Quartalschrift (Linz), 89 (1936), էջ 871:

«Այս նշանակալից գործը կը խօսի հիմ-
նական ու խորագին կերպով Ս. Գրքի այն
տեղիքներու մասին, որոնք Հայաստանի հետ
սղերս ունին...: Պարտական ենք հայ ժո-
ղովրդեան, որ հակառակ այն վարձուրելի
հարուածներուն յաջողակ գիտնականներու
զարմանալի երկար շարք մը յառաջ բերած է,
մեր անկեղծ զարմանքն ու հիացումը յայտ-
նել եւ Հ. Ինգլիզեանի այս հիմնալի գործին
համար այս հայ ժողովուրդը միայն շնորհա-
ւորել կրնանք»: